

Hankovszky Tamás

A tiszta logika kritikája és az ellentmondás elve Kantnál

Elhangzott Az MTA-PTE Kritikai Tanulmányok Kutatócsoport és az ELTE BTK Újkori és Jelenkori Filozófia Tanszék *A kritika alakzatai* című konferenciáján, 2022. március 10–11. Online

Jóllehet Kant mindössze egyetlen logikai tárgyú írást publikált, azt is még a prekritikai korszakában (1762), tévedés volna azt hinni, hogy nem érdeklődött a logika iránt, vagy hogy járatlan volt benne. Már tanári tevékenysége is az ellenkezőjét tanúsítja. Egyetemi karrierjének minden évében legalább egy szemeszterben, de gyakran kettőben is volt logika előadása. Egyetlen más tudományterületről sem tartott annyi kurzust, mint a logikáról, szám szerint ötvenhatot, még a metafizikáról is csak ötvenháromat.¹ Ennél is fontosabb, hogy művei tanúsága szerint „egész pályafutása során a logikával kapcsolatos gondolatai állnak filozófiai fejlődése középpontjában.”² Nem véletlen, hogy *A tiszta ész kritikája* központi része is a „Transzcendentális logika” címet viseli, és tagolása a logika korabeli felosztásához igazodik. Az persze más kérdés, mennyiben tekinthető logikának az, amit Kant transzcendentális logikának nevezett, hiszen ugyanilyen joggal nevezhette volna metafizikának is.

A logika és a metafizika kapcsolata

A logika és a metafizika már Kant előtt, a német gondolkodást akkoriban meghatározó iskolafilozófia rendszerében is figyelemre méltó (fontos összefüggéseket érvényre juttató, de a legkevésbé sem problémátlan) módon viszonyult egymáshoz.³ Elég, ha arra gondolunk, hogy Baumgarten az ellentmondás elvével nem logikai előadásaiban, hanem a *Metafizikájában* foglalkozott.⁴ Miután a mű elején a metafizikát „az emberi megismerés első elveinek tudománya[ként]” határozta meg,⁵ az első érdemi paragrafusban rögtön az ellentmondás elvének tárgyalásába kezdett.⁶ Kant előtt, pontosabban a kritikai filozófia előtt a hagyományos logika azért fonódott össze a metafizikával, mert mindegyik *a priori* ismereteket tartalmazott,

¹ <https://users.manchester.edu/FacStaff/SSNaragon/Kant/Lectures/lecturesIntro.htm> (Utolsó elérés 2022. 3. 10.)

² Clinton Tolley: The Place of Logic within Kant’s Philosophy. In Matthew C. Altman (szerk.): *The Palgrave Kant Handbook*. London, Macmillan, 2017. 165–187; 166.

³ A metafizikát és az ontológiát az egyszerűség kedvéért most nem különböztetem meg egymástól.

⁴ „Az »ellentmondás elvét« akkoriban nem tekintették kifejezetten a gondolkodás vagy az *értelem logikai* elvének, hanem inkább *ontológiai* elvként értelmezték, amely általában érvényes a *lét* egészére. Amint azt Baumgarten *Metafizikája* világossá teszi, a logika ezt az elvet az *ontológiából* »előfeltételezi«. Mi több, Baumgarten *Acroasis logikája* nem tulajdonít semmiféle kitüntetett helyet az ellentmondás elvének (például sem az ellentmondás, sem annak »elve« nem szerepel a tárgymutatóban), még kevésbé emeli ki mint olyasvalamit, ami a logika vagy annak meghatározása szempontjából különleges jelentőséggel bírna.” (Clinton Tolley: The Relation between Ontology and Logic in Kant. In Dina Emunds – Sally Sedgwick (szerk.): *Internationales Jahrbuch des Deutschen Idealismus 12. Logik*. Berlin – Boston, de Gruyter, 2017. 75–98; 89.

⁵ Alexander Gottlieb Baumgarten: *Metaphysica*. Halle, Hemmerde. ⁷1779. 1.

⁶ Alexander Gottlieb Baumgarten: *Metaphysica*. Halle, Hemmerde. ⁷1779. 3.

sőt, mint Baumgarten *Acroasis logica*jának felosztásából látszik,⁷ a logika a metafizika egy részterületének számított, amennyiben egy különös szellemi létező magasabb megismerő fakultása (az emberi értelem) tiszta vizsgálatára vállalkozott. Kant azonban fokozatosan felismerte, hogy a két tudományt el kell választani egymástól, ennek érdekében pedig mindkettőt újradefiniálta. Kitarzott amellett, hogy logika az értelem és az ész törvényeivel foglalkozik, szakított viszont azzal a Baumgarten felosztásában is érvényesülő nézettel, hogy a logika az értelmet mint *megismerőképességet* vizsgálja. Kant azért nem tekinthette a logikát a megismerés elméletének, mert szerinte a megismerés mindig a (lehetséges) tapasztalat tárgyaira vonatkozik, a „logika” megnevezést viszont *alapvetően* a tárgytól teljesen elvonatkoztató értelem törvényeit, tehát pusztán a *gondolkodás* törvényeit kutató tudomány számára kívánta fenntartani.

Az értelem mint megismerőképesség törvényei így kiszorultak a logika leszűkült tárgyterületéről, és egyértelműen a metafizikához sorolódtak. Kantnál ugyanis a metafizika nem a megismerő szubjektumtól független, úgynevezett magukban való dolgokkal foglalkozik, hanem olyan tárgyakkal, amelyek kétszeresen is a szubjektumtól függenek: egyrészt érzékiségének, másrészt értelmének a törvényeitől. Ebből a felfogásból az következik, hogy a tárgyról való *a priori* tudás tudományának, a metafizikának az az egyik feltétele, hogy az értelmet ne csak mint a *gondolkodás* képességét, hanem mint a tárgytól el nem vonatkoztató, *tárgyat megismerő* képességet is tanulmányozni lehessen. Mivel azonban az értelem törvényeit vizsgáló tudományt közönségesen logikának hívjuk, indokolt lehet így nevezni a metafizikának azt a részét is, amely a tárgyaknak az értelem törvényeitől való függőségével foglalkozik. Kant valóban így nevezte, és ezzel mintegy *megkettőzte a tiszta általános logikát*.⁸ Az egyik része, a „formális logika” (B 170), definíció szerint „elvonatkoztat a megismerés egész tartalmától, azaz mindentől, ami benne az objektummal kapcsolatos, és csupán az ismeretek egymáshoz való viszonyának logikai formáját, tehát a gondolkodás egyáltalán mint gondolkodás formáját vizsgálja.” (B 79) Éppen ellenkezőleg jár el a másik része, a transzcendentális logika. Ez „nem vonatkoztat el a megismerés egész tartalmától; [hanem] a tárgyról való tiszta gondolkodás szabályait tartalmaz[za]” (B 80).

Kant e két logikájának egymáshoz való viszonya nagyjából a prekritikai logika és metafizika viszonyának felel meg, hiszen a formális logikához került mindaz, ami elvileg mindig is a logika kizárólagos feladata volt, vagyis az értelem, illetve a gondolkodás

⁷ Alexander Gottlieb Baumgarten: *Acroasis logica*. Halle, Hemmerde. ²1773. 9–12.

⁸ Ennek az állításnak a részletes kifejtését és argumentációját lásd: Hankovszky Tamás: Kant transzcendentális logikája mint általános logika. In *Magyar Filozófiai Szemle* 59 (2015) 3. 29–42.

szabályainak vizsgálata, a transzcendentális logikához viszont a tárgyak tiszta, mégis materiális, tehát metafizikai megismerésének elvei kerültek, amennyiben azok az értelemhez és az észhez, nem pedig az érzékiséghez tartoznak. A metafizika így továbbra is szoros kapcsolatban maradt a logikával, de már nem a logikával mint olyannal, hanem csak a transzcendentális logikával. A logika másik ága viszont élesen elkülönült tőle (leszámítva azt a tényt, hogy – mint a kategóriák metafizikai dedukciója mutatja – a transzcendentális logika és vele a metafizika a formális logikában gyökerezik). Ennek az újításnak az az előnye, hogy segítségével megoldható a gondolkodás és a létezés megfelelésének ősi problémája. Míg a hagyományos metafizikában nehéz volt megválaszolni a kérdést, hogyan lehetséges a tárgyról nem pusztán a fogalmukat elemző, mégis tiszta tudáshoz jutni, az értelemnek a „büszke ontológia” helyére lépő „szerény analitikája” (vö. B 303) egyszerű, bár radikális válasszal szolgál. A szintetikus *a priori* ismeretek azért lehetségesek, mert azok a tárgyak, amelyekre vonatkoznak, nem magukban való dolgok, vagyis nem az emberi értelemről független törvények szerint léteznek, hanem a mi értelmünk (és persze az érzékiségük) szabályainak vannak alávetve. Így hát, ha meg akarjuk érteni a metafizikai ismeretek természetrajzát, tanulmányoznunk kell az értelem szabályait, vagyis egyfajta logikával kell foglalkoznunk.

Mielőtt továbbmennék, szeretném a két kanti logika, illetve a logika és a metafizika viszonyáról mondottakat a *Jäsche Logika* egyik szöveghelye segítségével megerősíteni. A logika „ész tudomány, nemcsak a puszta forma, hanem az *anyag* tekintetében is, mivel szabályai nem a tapasztalatból származnak, és mivel a tárgya is az ész. A logika az értelem és az ész önmegismerése, de nem az objektumokkal kapcsolatos képességük, hanem csak a forma szerint. A logikában nem azt kérdezem, hogy *mit* ismer meg az értelem, és *mennyit* tud megismerni, vagy *meddig* terjed a megismerése? Hiszen ez az értelem *anyagi* használata szerinti önmegismerése volna, és így a metafizikához tartozna. A logikában csak az a kérdés, *miként ismeri meg az értelem saját magát?*”⁹ Az értelem tehát két nézőpontból tekinthet önmagára. Ha formális szempontból vizsgálja magát, akkor logikát, ha materiális szempontból, akkor metafizikát művel. Mindkét tudományban önmagára irányul, de a logikában bármiféle objektumtól független mivoltában, a metafizikában viszont akként reflektál magára, mint ami objektumokra vonatkozik. Az idézet metafizikának tulajdonított kérdései az értelemnek mint megismerőképességének a lehetőségeire vonatkoznak. Mivel logika előadásában Kant

⁹ Immanuel Kant: *Logik. Ein Handbuch zu Vorlesungen* (Jäsche Logik). In *Kant's Gesammelte Schriften. Herausgegeben von der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften*. IX. kötet. Berlin – Leipzig, de Gruyter, 1923. 1–150; 14.

egyáltalán nem foglalkozik a transzcendentális logikával, nem csoda, hogy az idézett rész is csak egyféle logikát említ, mégpedig azt, amelyik *A tiszta ész kritikája* formális logikájának felel meg, és az is természetes, hogy ezzel nem a transzcendentális logikát, hanem a metafizikát állítja szembe. Az a leírás azonban, amit Kant a metafizikáról itt ad, illik a transzcendentális logikára is, hiszen ez is az értelemmel foglalkozik, mégpedig nem önmagában, hanem annyiban, amennyiben a tárgyakra vonatkozik.¹⁰

Az ellentmondás elvének státusza

A logika és a metafizika elkülönítésének fontos – talán az első – állomása volt Kant pályáján *A metafizikai megismerés első alapelveinek új megvilágítása* című 1755-ös értekezése, amelyben arra vállalkozott, hogy korrigálja az ellentmondás elvének és az elégséges alap elvének korabeli felfogását. Igazán jelentős újítást azonban csak az elégséges alap elve esetében hajtott végre. Megfontolásait így összegezte: „különbséget kellett tennem az igazság és a létezés alapja között”.¹¹ Mint a szövegkörnyezetből kiderül, az előbbi valójában nem annak az alapja, hogy egy tétel igaz lehessen, hanem csak annak, hogy „megerősíthessük az igazságát”,¹² tehát hogy megbizonyosodjunk róla. Erre a célra megfelelő az, amit Kant „utólagosan meghatározó alapnak” nevez, és amit logikai alapnak is nevezhetünk, mert úgy alapoz meg, ahogyan az érvek támasztják alá a bizonyítandó tételeket. Ezzel szemben a „létalap, avagy a keletkezés alapja”¹³ úgynevezett „előzetesen meghatározó alap” kell, hogy legyen. Akármit jelentsen is az, hogy egy alap előzetesen vagy utólagosan határoz meg, Kant a kétféle alap megkülönböztetésével megkettőzi az *elégséges alap elvét*. Más alapról szóló *más elv* érvényes a logikában, illetve a metafizikában, ami azt is lehetővé teszi, hogy a két tudomány is élesebben váljon el egymástól, mint korábban.

Ezeket a kritikai filozófia szempontjából alig túlbecsülhető jelentőségű belátásait azonban Kant az ellentmondás elvének tárgyalásakor már nem érvényesíti. Itt beéri azzal, hogy cáfolja, „amit általában az ellentmondás elvének a többi igazság feletti legmagasabb és kétségbe

¹⁰ Ugyanez a leírás a kritika leírásával is egybecseng. Például *A tiszta ész kritikája* célját ismertette az Előszó így fogalmaz: „a fő kérdés mindig az marad, mit és mennyit ismerhet meg az értelem és az ész minden tapasztalattól függetlenül, nem pedig, hogyan lehetséges a gondolkodás képessége.” (A XVII) Hasonló értelmű kijelentések máshol is olvashatók. Például: „A tiszta ész filozófiája vagy *propedeutika* (előgyakorlat), mely azt vizsgálja, hogy mire képes az ész a tiszta *a priori* ismeretek összessége terén, s melynek neve *kritika*, vagy, másodszer, a tiszta ész rendszere (tudomány), a tiszta észből merített valamennyi (akár igaz, akár látszólagos) filozófiai ismeret, szintetikus összefüggésben, melynek neve *metafizika*, ámbár ezzel a névvel jelölhetjük akár az egész tiszta filozófiát, beleértve a kritikát is”. (B 869)

¹¹ Immanuel Kant: *A metafizikai megismerés első alapelveinek új megvilágítása*. (ford. Ábrahám Zoltán) In Kant: *Prekritikai írások*. Budapest, Osiris – Gond-Cura Alapítvány, 2003. 11–60. 28 (A fordítást módosítottam)

¹² Kant: *A metafizikai megismerés első alapelveinek új megvilágítása*. 29.

¹³ Kant: *A metafizikai megismerés első alapelveinek új megvilágítása*. 20 (A fordítást módosítottam)

nem vont rangjáról inkább hiedelemből, mint az igazságnak megfelelően” mondanak,¹⁴ és döntően logikai megfontolások révén azt próbálja bizonyítani, hogy „az igazságok rangsorában az ellentmondás elvével szemben az azonosság alapelvét illeti meg az elsőség”.¹⁵ Fejtegetései közben Kant az ellentmondás elvének két különböző megfogalmazását is felhasználja. Az egyik szerint „az ellentétes fogalmak kizárják egymást”,¹⁶ a másik szerint „*lehetetlen, hogy ugyanaz egyszerre van és nincs*”.¹⁷ Az első megfogalmazás logikai, a második ontológiai jellegű, de különbségükre Kant egyáltalán nem reflektál. Így aztán nehéz eldönteni, hogy 1755-ben az ellentmondás elve – ahogy a mű címéből következni látszik – egyszerűen „a metafizikai megismerés” egyik alapelve volt-e a számára, vagy egyszerre volt metafizikai és logikai elv is, ahogy a két eltérő megfogalmazása sugallja.¹⁸

Az ellentmondás elvének státusza *A tiszta ész kritikájában* is tisztázatlan marad.¹⁹ Jóllehet számos jel utal arra, hogy Kant szerint a formális logikához tartozik, az a megfogalmazás, amelyet főművében ad neki, valami mást sugall: „a tételt, mely szerint semmilyen dologhoz nem járul olyan predikátum, mely ellentmond neki, az ellentmondás elvének nevezzük, s ez az elv általános, jóllehet merőben negatív kritériuma minden igazságnak; ám csupán a logika területére tartozik, mivel az ismeretekre egyáltalán mint ismeretekre vonatkozik, tekintet nélkül az objektumokra, és azt mondja ki, hogy az ellentmondás teljességgel megsemmisíti és megszünteti őket.” (B 190) Hiába hangsúlyozza a mondat második fele, hogy az elv „csupán a logika területére tartozik”, nehéz eltekinteni attól, hogy „Kant az ellentmondás elvét ontológiai és nem logikai tételként fogalmazza meg. Az elv dolgokról és azok tulajdonságairól beszél, nem pedig fogalmakról.”²⁰

Hadd ismételjem át, miért nem tehetné ezt, ha valóban a formális logika alaptétele volna! Mint már idéztem, a formális logika definíció szerint „elvonatkoztat a megismerés egész tartalmától, azaz mindentől, ami benne az objektummal kapcsolatos” (B 79), így nem beszélhet a dolgokról még azon a legáltalánosabb szinten sem, hogy milyen predikátumok járulhatnak hozzájuk. Az „absztrakció, amely annak feltétele, hogy csak az ismeretek egymásra vonatkozásának logikai formája, vagyis a gondolkodás logikai formája legyen figyelembe véve,

¹⁴ Kant: A metafizikai megismerés első alapelveinek új megvilágítása. 13 (A fordítást módosítottam)

¹⁵ Kant: A metafizikai megismerés első alapelveinek új megvilágítása. 18.

¹⁶ Kant: A metafizikai megismerés első alapelveinek új megvilágítása. 18.

¹⁷ Kant: A metafizikai megismerés első alapelveinek új megvilágítása. 19 (A fordítást módosítottam)

¹⁸ Vö. Wolfgang Rödel: *Descartes és a német felvilágosodás filozófiája*. (ford. Csátár Péter) Debrecen, KLTE Filozófia Tanszéke, 1994. 183.

¹⁹ A kérdés részletes tárgyalását lásd: Clinton Tolley: *The Relation between Ontology and Logic in Kant*. 85–90.

²⁰ Gerhard Seel: *Die Einleitung in die Analytik der Grundsätze, der Schematismus und die obersten Grundsätze* (A 130/B 169–A 158/B 197). In Georg Mohr – Marcus Willaschek (szerk.): *Kritik der reinen Vernunft*. Berlin, Akademie, 1998. 217–246; 241.

nemcsak minden tartalomtól, hanem mindenekelőtt a tárgyvonatkozástól való absztrakciót is jelenti.”²¹ Természetesen a formális logikának is van tárgya, vonatkozik valamire, de ez a valami nem a tapasztalat és még csak nem is a gondolkodás tárgya, nem az, amiről gondolkodunk, hanem csak gondolkodásunk formája. Mint már az Előszó is leszögezi, „a logikában az értelemnek kizárólag önmagával és önnön formájával van dolga” (B IX, vö. B 170). Bármennyit derítsen is fel értelmünk törvényeiről, arról a módról, *ahogyan* gondolkodunk, absztrakt és formális mivolta miatt semmit nem közölhet arról, *amiről* gondolkodunk. A logika és a metafizika megkülönböztetése miatt a logika (mármint a formális logika, nem pedig a metafizikába beépülő transzcendentális) *nem éri el a tárgyakat*, így arról sem mondhat semmit, hogy járulnak-e hozzájuk nekik ellentmondó predikátumok.²²

Ez nem valami mellékes következménye Kant filozófiájának, hanem a kritikai vizsgálódás legfontosabb eredményeinek egyike. A tiszta ész, a tiszta gondolkodás, a tiszta logika kritikája éppen arra vállalkozott, hogy utánajárjon, „mit és mennyit ismerhet meg az értelem és az ész minden tapasztalattól függetlenül” (A XVII), avagy „mire képes az ész a tiszta *a priori* ismeretek összessége terén” (B 869). E kérdésekre Kant már az Előszóban előre bocsátja a választ. A „dolgokból csak azt ismerjük meg *a priori* módon, amit mi magunk helyeztünk beléjük.” (B XVIII) A formális logika semmit nem helyezhet beléjük, hiszen el sem éri őket, ezért nem is tudhat róluk semmit *a priori* (és természetesen *a posteriori* sem). A transzcendentális logika (analitika) viszont éppen azt írja le, hogyan és milyen „transzcendentális tartalmat” (B 105) helyezünk értelmünk tiszta fogalmai révén a tárgyakba. Abban a definícióként is szolgáló állításban, hogy e logika „nem vonatkoztat el a megismerés egész tartalmától” (B 80), éppen arról a tartalomról van szó, amelyet *a priori* ismerhetünk meg a tárgyakból, amelyet a róluk való gondolkodás révén, e gondolkodás szabályainak megfelelően helyeztünk beléjük.

Ha tehát az ellentmondás elve formális logikai elv, nem tehet állítást a tárgyakról, márpedig úgy tűnik, ezt teszi, mikor kimondja: „semmilyen *dologhoz* nem járul olyan predikátum, mely ellentmond *nek*”. E súlyos anomália láttán felvetődhet a kérdés, nem

²¹ Thomas M. Seebohm: Die reine Logik, die systematische Konstruktion des Prinzips der Vernunft und das System der Ideen. In Hans Fridrich Fulda – Jürgen Stolzenberg (szerk.): *Architektur und System in der Philosophie Kants*. Hamburg, Meiner, 2001. 204–231; 204.

²² Érdemes ezzel összevetni Russell álláspontját: „»A gondolkodás törvényei« kifejezés is félrevezető, mert nem az a fontos, hogy mi ezen törvényeknek megfelelően gondolkodunk, hanem az a tény, hogy a dolgok ezeknek megfelelően viselkednek; más szavakkal: az a tény, hogy ha e törvényeknek megfelelően gondolkodunk, akkor *igaz módon* gondolkodunk.” (Bertrand Russell: *A filozófia alapproblémái*. (ford. Bánki Dezső) Budapest, Kossuth, ³1996. 83–84) „Az ellentmondás törvényébe vetett hit nem gondolatokra, hanem dolgokra vonatkozó hit.” (Uo. 98) „Ilyenképpen az ellentmondás törvénye nem csak gondolatokra, hanem dolgokra is áll; [...] az ellentmondás törvénye nem *gondolkodási* törvény.” (Uo. 99)

tulajdonítok-e túl nagy jelentőséget néhány szerencsétlenül megválasztott szónak, nem lehetne-e úgy átfogalmazni az elvet, hogy ne említse a „dolgokat”, és szépen illeszkedjen a formális logika tárgyaktól elvonatkoztató természetéhez? Sajnos mélyebb problémával állunk itt szemben, mint amit egyszerű szócserekkkel orvosolni lehetne. Kantnak ugyanis két okból is éppen erre az ontológiai tételre, nem pedig egy tisztán formális logikai törvényre van szüksége.

Először is, szerinte az analitikus ítéletek „igazságát mindenkor kielégítően megismerhetjük az ellentmondás törvénye alapján” (B 190), ez pedig csak akkor van összhangban azzal a nézetével, hogy „az igazság az ismeret és a tárgy közötti megfelelés” (B 82, vö. B 236), ha az ellentmondás elve metafizikai princípium. Az ismertek és a tárgyak megfelelését ugyanis csak egy olyan elv segítségével lehet belátni, amelyik nem vonatkoztat el teljesen a tárgyaktól. Nehéz kitérni ez elől az érv elől, hiszen Kant egyértelműen az analitikus ítéletek igazságáról beszél, ami igazságdefiníciója szerint azt kell, hogy jelentse, hogy megfelelnek a tárgyoknak.²³ Ráadásul kézenfekvő is úgy gondolni, hogy például a „minden test kiterjedt” ítélet egy igazságot mond ki a *testekről*, és mivel ez egy *a priori* ítélet, amelyet a tapasztalat nem igazolhat, plauzibilis az a feltételezés, hogy az ellentmondás elve igazolja. Erre a szerepre azonban ez az elv csak akkor alkalmas, ha nem a fogalmaink rendjéről, hanem a dolgokról és azok predikátumairól szól – pontosan úgy, ahogy a Kant által választott szavak teszik. Ha átfogalmaznánk, akkor alkalmatlanná válna erre a szerepre.

A másik érv, amely az eredeti megfogalmazás megőrzése mellett szól, hogy így – legalábbis első lépésben – választ adhatunk arra a kérdésre, hogy miért nem találunk ellentmondásos dolgokat a tapasztalati világban.²⁴ Miért nincsenek például olyan zöld fák, amelyek nem-zöldek? A választ már azzal megadjuk, hogy kimondjuk az ellentmondás elvét – feltéve, ha szó szerint, metafizikai értelemben vesszük, ha tehát úgy tekintjük, mint ami a dolgokról közöl szükségszerű igazságot. Egy zöld dologhoz azért nem járulhat a „nem-zöld” predikátum, mert ellentmond neki,²⁵ márpedig – mondja az elv – „semmilyen dologhoz nem járul olyan predikátum, mely ellentmond neki”.

Ez a válasz egy sor további metafizikai kérdést szül. Miért nem járul a dolgokhoz nekik ellentmondó predikátum? Miért igaz az ellentmondás elve a tapasztalati világban, miért van

²³ A kérdés részletes tárgyalását lásd: Hankovszky Tamás: Az analitikus ítéletek igazsága. In Táncoz Péter – Varga Rita (szerk.): „...amennyiben szellemi lények vagyunk”. *Tanulmányok Immanuel Kant aktualitásáról*. Budapest, L'Harmattan, 2016. 34–50.

²⁴ Egy dolog ellentmondásmentességén azt értem, hogy ellentmondásmentes a fogalma, tehát az a fogalom, amelyet kielégít, vagy amely megilleti. Hogy tehát ezt a fogalmat analizálva nem bukkanunk egymással ellentétes predikátumokra.

²⁵ A dolog és a fogalom ellentmondásának értelmezését lásd: Michael Wolff: *Der Begriff des Widerspruchs. Eine Studie zur Dialektik Kants und Hegels*. Königstein, Hain, 1981. 41.

objektív érvénye, miért „empirikusan reális”? Mivel szükségszerű, tehát *a priori*, ezen felül pedig minden bizonnyal szintetikus igazságról van szó,²⁶ Kant emblematikus kérdését parafrázálva azt is kérdezhetjük: hogyan lehetséges az ellentmondás elve? Aki úgy próbál megszabadulni e kérdésektől, hogy visszatér ahhoz az állásponthoz – amelyet Kant szövegei többszörösen hitelesítenek –, hogy az ellentmondás elve a formális logikához tartozik, az már a dolgok ellentmondásmentességére vonatkozó első kérdést sem tudja megválaszolni. A tiszta logika kritikája megmutatta, hogy a formális logikának nincs se tárgyvonatkozása, se metafizikai tartalma, következésképpen a tapasztalati világ dolgainak ellentmondásmentességét sem magyarázhatjuk vele. Ha viszont szembenézünk azokkal a metafizikai kérdésekkel, amelyeket az ellentmondás elvének a tapasztalati világban való érvényesülése vet fel, ugyanakkor azt a diagnózist is szeretnénk elkerülni, hogy Kant életművében ez az elv egy dogmatikus, prekritikai metafizika örökségeként mindvégig a dolgok *tőlünk független* törvénye maradt, akkor nem látok más interpretációs alternatívát, mint hogy ez az elv – legalábbis bizonyos esetekben – transzcendentális princípium,²⁷ még akkor is, ha *mint ilyet* Kant elmulasztotta bemutatni.

Korábban láttuk, hogy 1755-ben Kant megkettőzte az elégséges alap elvét, és egyik változatát a logikához, a másikat a metafizikához rendelte, megnyitva ezzel az utat a két tudomány következetes megkülönböztetése előtt. Ezzel mintegy megelőlegezte a tiszta általános logikának az első *Kritikában* megvalósított megkettőzését formális és transzcendentális logikára. Úgy tűnik számomra, hogy ez a lépés egyszersmind az ellentmondás elvének megkettőzését is lehetővé, sőt szükségessé tette volna, hogy egyik változata formális logikai törvényként, a másik transzcendentális princípiumként érvényesülhessen. Az ellentmondás elvének lényegileg „új megvilágítása” és radikális kritikája azonban nemcsak 1755-ben, hanem később is elmaradt. Pedig kell lennie egy olyan „transzcendentálisan ideális” elvnek, amely által az ellentmondásmentesség „transzcendentális tartalmát” helyezzük a tapasztalati tárgyakra, hiszen a „dolgokból csak azt ismerjük meg *a priori* módon, amit mi magunk helyeztünk beléjük”, az ellentmondásmentességüket pedig *a priori* ismerjük meg.

Irodalom

Baumgarten, Alexander Gottlieb: *Acroasis logica*. Halle, Hemmerde. ²1773.

²⁶ Ehhez a nem egyértelmű kérdéshez lásd: Tolley: The Place of Logic within Kant's Philosophy. 182–184, Penelope Maddy: Logic and the Discursive Intellect. In *Notre Dame Journal of Formal Logic* 40 (1999) 1. 94–115; 95.

²⁷ Vö. Richard Schaeffler: *Erfahrung als Dialog mit der Wirklichkeit. Eine Untersuchung zur Logik der Erfahrung*. Freiburg – München, Alber, 1995. 105–113. különösen: 109.

- Baumgarten, Alexander Gottlieb: *Metaphysica*. Halle, Hemmerde. ⁷1779.
- Hankovszky Tamás: Az analitikus ítéletek igazsága. In Tánczos Péter – Varga Rita (szerk.): „...amennyiben szellemi lények vagyunk”. *Tanulmányok Immanuel Kant aktualitásáról*. Budapest, L’Harmattan, 2016. 34–50.
- Hankovszky Tamás: Kant transzcendentális logikája mint általános logika. In *Magyar Filozófiai Szemle* 59 (2015) 3. 29–42.
- Kant, Immanuel: A metafizikai megismerés első alapelveinek új megvilágítása. (ford. Ábrahám Zoltán) In Kant: *Prekritikai írások*. Budapest, Osiris – Gond-Cura Alapítvány, 2003. 11–60.
- Kant, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. (ford. Kis János) Budapest, Atlantisz, 2004.
- Kant, Immanuel: *Logik. Ein Handbuch zu Vorlesungen* (Jäsche Logik). In *Kant’s Gesammelte Schriften. Herausgegeben von der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften*. IX. kötet. Berlin – Leipzig, de Gruyter, 1923. 1–150.
- Maddy, Penelope: Logic and the Discursive Intellect. In *Notre Dame Journal of Formal Logic* 40 (1999) 1. 94–115.
- Röd, Wolfgang: *Descartes és a német felvilágosodás filozófiája*. (ford. Csatar Péter) Debrecen, KLTE Filozófia Tanszéke, 1994.
- Russell, Bertrand: *A filozófia alapproblémái*. (ford. Bánki Dezső) Budapest, Kossuth, ³1996.
- Schaeffler, Richard: *Erfahrung als Dialog mit der Wirklichkeit. Eine Untersuchung zur Logik der Erfahrung*. Freiburg – München, Alber, 1995.
- Seebohm, Thomas M.: Die reine Logik, die systematische Konstruktion des Prinzips der Vernunft und das System der Ideen. In Hans Fridrich Fulda – Jürgen Stolzenberg (szerk.): *Architektonik und System in der Philosophie Kants*. Hamburg, Meiner, 2001. 204–231.
- Seel, Gerhard: Die Einleitung in die Analytik der Grundsätze, der Schematismus und die obersten Grundsätze (A 130/B 169–A 158/B 197). In Georg Mohr – Marcus Willaschek (szerk.): *Kritik der reinen Vernunft*. Berlin, Akademie, 1998. 217–246.
- Tolley, Clinton: The Place of Logic within Kant’s Philosophy. In Matthew C. Altman (szerk.): *The Palgrave Kant Handbook*. London, Macmillan, 2017. 165–187.
- Tolley, Clinton: The Relation between Ontology and Logic in Kant. In Dina Emundts – Sally Sedgwick (szerk.): *Internationales Jahrbuch des Deutschen Idealismus 12. Logik*. Berlin – Boston, de Gruyter, 2017. 75–98.
- Wolff, Michael: *Der Begriff des Widerspruchs. Eine Studie zur Dialektik Kants und Hegels*. Königstein, Hain, 1981.